Indian Journal of Social Sciences and Literature Studies
Vol. 8, Issue 1, March 2022
ISSN 2349-5634 (Print) ISSN 2455-0973 (online)

शक्षण क्षेत्रातील संघर्ष व्यवस्थापन आ ण कल्याण

Prof. Urmila Prakashrao Bhandarge
M.A.(Psychology, Hindi, History); M.Ed.; M.Phil.; D.S.M

प्रस्तावना -

आज शक्षण क्षेत्रात यशाच्या गळेकापू शर्यतीत स्वतः धावत असताना आपल्याबरोबर आपल्या मुलांनाही धावायला भाग पाडणारे पालक पदोपदी दिसतात. पालकांनी आपल्या पाल्यासाठी State, CBSE, ICSEयापैकी कोणता अभ्यासक्रम निवडावा ?अभ्यासक्रम निवडीनंतर सर्वोत्तम शाळा, महा वद्यालय नंतर वैद्यक, अ भयांत्रिकी, उद्योग, व्यवसाय, संशोधन अशा अनेक क्षेत्रांपैकी उत्तमोत्तम क्षेत्रात प्रवेश नाही मळाला तर ते आपलं आ ण आपल्या मुलांचं मोठं अपयश आहे, अशी भीती मनात बाळगणारे पालक आपल्या पाल्याच्या क्षमतेचा, बुद्ध्यांकाचा, भावनांचा, कौशल्यांचा जराही वचार करत नाहीत.

आज मुलांच्या ठायी पालकांच्या अवाजवी अपेक्षांमुळे, शक्षण प्र क्रयेतील उदिद्ष्ट्ये आ ण प्रत्यक्ष कार्यवाही यांच्यातील तफावतीमुळे, शक्षण वषयक - व्यवहार वषयक शर्यतीमुळे प्रत्येक घटकात संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यासोबतच परीक्षेचा ताण, अध्यापन वषयक उदा सनता, व्यवहारज्ञानाचा अभाव, कौशल्यक्षमता वकसनाचा अभाव, प्रत्यक्ष अनुभूतींचा अभाव, वास्तव परिस्थितीतील बदल, भावनांची अस्पष्टता, अवाजवी शस्त, स्क्रीनचा वाढता वापर, सोशल म डयाचा प्रभाव इ. मुळे मुलांची भावनात्मक घुसमट होते. त्यामुळे काही मुले आत्महत्येसारख्या सुटकेच्या मार्गाकडे वळताना दिसतात.

यात दोष कोणाचा **?**व्यक्तीचा, समाजाचा, शक्षण पद्धतीचा की पालकांचा **?**

Change is the Soul of lifeबदल हा जीवनाचा आत्मा आहे. यामुळे हा संघर्ष थांबायला हवा. ताण वरहित, संघर्ष वरहित शक्षण प्र क्रया निर्माण करून मान सक व शारीरिक स्वास्थ्य संव र्धत करून वैश्विक स्तरावरील शैक्ष णक वाटचाल सुकर करायला हवी.म्हणून शक्षण क्षेत्रात संघर्ष व्यवस्थापन आ ण कल्याणाची गरज पदोपदी भासते आहे.

गरज आ ण महत्त्व - आज मुलांच्या भावनिक क्षेत्रात अनेक आंदोलने निर्माण होऊन मान सक, भावनिक, बौदिधक, भा षक स्तरावर संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यामुळे शक्षण प्र क्रयेचा मूळ केंद्रबिंदूच आज भावनिक गर्तेत अडकत चालला असल्याने देशाचे भ वष्य धोक्यात आहे. यासाठी शक्षण क्षेत्रात संघर्षाचे प्रमाण व्यवस्थापन करून शैक्ष णक भू मका कल्याणकारी करणे आवश्यक आहे.

उदिद्ष्टे -

१) वद्यार्थ्यांचा बोधात्मक, भावात्मक, क्रयात्मक वकास करणे.
२) भावनिक समायोजन क्षमता वक सत करून त्यांचा भावनांक वाढवणे.
३) कौशल्य व क्षमतांचा वकास करणे.
४) भावनिक, बौदिधक, सामाजिक वकासासाठी उपाययोजना सुच वणे.

संघर्ष हा मानवी जीवनाचा अ वभाज्य असा भाग आहे. संघर्ष दिशाहीन असला की माणसाची माती होते, वकासाची गती थांबते. अनमोल असणारे जीवन मातीमोल होते.संघर्षाची दुसरी बाजू पाहिली तर संघर्षा शवाय माणूस मोठा होत नाही पण त्याच्या संघर्षाला दिशा हवी. दिशाहीन संघर्ष व्यक्तीचा दृष्टिकोन बदलून अकार्यक्षमता निर्माण करतो.

संघर्षाची व्याख्या -

१) एकापेक्षा जास्त प्रेरणा निर्माण होऊन नेमकी कोणत्या प्रेरणांची पूर्ती करावी याबाबत व्यक्तीच्या मनात संघर्ष निर्माण होतो. (मी आ ण माझे वर्तन - यशवंतराव चव्हाण मुक्त वद्यापीठ - पान क्र. ३३)
२) एखाद्या गोष्टीबद्दल गंभीर मतभेद कंवा वाद, वसंगतता, भन्नता म्हणजे संघर्ष (शैक्ष णक व प्रायो गक मानसशास्त्र - ह. ना. जगताप पान क्र. १४८)

शैक्ष णक संघर्षाची व्याख्या -

१) अध्ययन सुकर करणे कंवा ज्ञान कौशल्ये, मूल्ये, वश्वास व सवयींच्या प्राप्तीची प्र क्रया, अध्यापन प्र शक्षण, औपचारिक कंवा अनौपचारिक वातावरण व प्रत्येक व्यक्तीचा अनुभव, वचार, भावना, कृती यांच्यातील संघर्ष म्हणजे शैक्ष णक व्यवस्थापन संघर्ष.

२) शिक्षणाची उदिद्ष्ट्ये, व्यक्ती, समाज आ ण राष्ट्राच्या वकसनशील आवश्यकतेच्या पूर्ततेतील अंतर आ ण कौशल्यातील अडथळे यांच्यात व्यवस्थापनअभावी निर्माण होणारा संघर्ष म्हणजे व्यवस्थापन संघर्ष.

संघर्षाचे प्रकार -

हवे-हवे संघर्ष

नको - नको संघर्ष

हवे-नको संघर्ष

वरील वर्गीकरणावरून असे लक्षात येते की, मनो वज्ञानाच्या आ ण शैक्ष णक ज्ञान आ ण संबं धत कौशल्याच्या आधारावर व्यवस्थापन करून नि र्मत संघर्ष कमी करता येतात. त्यासोबतच अध्यापनशास्त्रीय संघर्षाचे पुढीलप्रमाणे सैद्धांतिक वश्लेषण केले तर त्याची तीव्रता कमी करता येईल.

१) मर्यादित संसाधनांमुळे संघर्ष -

आज शिक्षण क्षेत्रात मानवी आ ण भौतिक संसाधनांमुळे कमालीचा बदल झाला आहे. आधुनिकीकरण, औद्यो गकीकरण, शहरीकरण इ. मुळे शिक्षणाच्या संकल्पना बदलल्या आहेत. मूल्या धष्ठित शिक्षणाची जागा आज भौतिक सु वधांनी घेतली आहे. आपल्या पाल्याला उच्चतम भौतिक सु वधा देण्याचा प्रयत्न आजचा पालक करत आहे. (मुलांसाठी State, CBSE, ICSEयापैकीच्या शिक्षण पद्धतींसोबतच) पण पालकांच्या कल्पनेतील आदर्श शाळा ही मुलांचं मान सक स्वास्थ्य, भावनिक गुंतागुंत, जीवनातील आव्हाने . बाबतीत सुदृढता वक सत करू शकत नाही. त्यामुळे शिक्षक - पालक - पाल्य यांच्यात संघर्ष वाढलेला दिसतो.

एकीकडे पाडा, वस्ती, ग्राम स्तरावर राहणाऱ्या मुलांना वरील सु वधा मळतातच असे नाही. तर दिव्यांग, गतिमंद, अंध, शारीरिक अक्षम मुलांना प्राप्त सु वधांचा उपयोग करता येतोच असे नाही. यामुळे आज मर्यादित संसाधने उपलब्ध असो अथवा नसो, याच्या अयोग्य व्यवस्थापनामुळे प्रत्येक स्तरावर संघर्षाची परिस्थिती मात्र दिसते आहे. या सर्व बाबींचा वचार नवीन शैक्ष णक धोरणातआज होताना दिसतो आहेSchool Complex/ Cluster च्या माध्यमातून कुशल संसाधन आ ण प्रभावी गवर्नेस हे सर्व शाळा, शिक्षक ,भौतिक सु वधा आ ण इतर आवश्यक सु वधा या सर्वांसाठी खुली करण्यात आली असून मानक निर्धारण आ ण प्रमाणन यात व्यापकता आणली आहे शालेय शिक्षण आणखी उत्तम व्हावे या दृष्टीने राज्य सरकार मुलांसाठी भौतिक सु वधा सोबतच शिक्षकांसाठी फनलंड, ऑस्ट्रे लया या सारख्या देशात प्र शक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणार आहेत. वभागीय स्तरावर सायन्स सटीज उभ्या करण्याचा मानस आहे.

२) सामायिक संसाधनांमुळे संघर्ष -

कल्पनेतल्या आदर्श शाळा म्हणजे एकात्म कंवा संघटित व्यक्तित्व असलेली शाळा होय. शाळेचे बाह्यरूप, आंतरिक घटक व त्याची पक्वता, स्थिरता यांचा परस्परांशी व समाजाशी असणारा सुसंगतपणा, सुसंवाद यांना वशेष महत्त्व असते. कारण शैक्ष णक क्षेत्रातील कार्यत व्यक्तींचे व्यक्तिमत्त्व मान सक, सामाजिक, शैक्ष णकदृष्ट्या परस्परपूरक असते. शिक्षक - वद्यार्थी, शिक्षक - पालक, शिक्षण आ ण शिक्षक उदिद्ष्ट्ये, बालकांपासून ते कशोरवयीन मुले, शिक्षकेत्तर कर्मचारी आ ण कुटुंब व्यवस्था इ. मानवीय घटकांतील असुसंगत व्यवस्थापनामुळे संघर्षाची परिस्थिती उद्भवते. हे मानवी घटक सर्वच क्षेत्रात सामायिक असून, त्यांच्यातील अध्यापन शास्त्रीय चातुर्य, अध्ययन - अध्यापनातील असुसंगतता, तज्ज्ञ शिक्षकांचा अभा, आ र्थक अस्थिरता, मूल्य वकासाचा अभाव, अनैतिकता, बे शस्त वद्यार्थी, भेदाभेद, अपुरे मूल्यमापन, शिक्षकांचे ज्ञानात्मक अपंगत्व, कशोरवयीन मुलांच्या समस्या यामुळे सर्व सामायिक घटकांमध्ये संघर्ष दिसून येतो.

शाळा एक समाजाचे उत्तम मॉडेल असून, तिथे या सर्व सामायिक मानवीय, अमानवीय घटकांच्या व्यवसायिकतेची मूल्यात्मक प्रतिभरण होणे आवश्यक आहे. संभाषण क्षमता, सुसंवाद, भावनिक स्थिती, व्यक्तिमत्त्व, कौशल्यनि र्मती, ता र्कक वश्लेषण, सर्जनशीलता, सकारात्मक आत्मपुष्टी, सामायिक शक्ती, भावना नियंत्रण, संघर्ष वश्लेषण, योग्य प्र शक्षण, कल्पनाशक्ती इ. च्या आधारे निदानात्मक आ ण उपचारात्मक कार्यवाही करून प्रभावी व्यवस्थापनाद्वारे संघर्षाची तीव्रता कमी होऊ शकते. उत्कृष्ट शक्षक, मानसशास्त्रज्ञांच्या कामाचे अनुभव वश्लेषण हे महत्त्वपूर्ण ठरते.

३) संप्रेषण समस्यांमुळे संघर्ष -

संप्रेषण संवादाचा मुख्य घटक म्हणून आज शक्षण क्षेत्राकडे पाहिले जाते. यात सर्व मानवीय घटकांची संवादाची देवाणघेवाण ही अत्यंत प्रभावीपणे होणे आवश्यक असते. संप्रेषण प्र क्रया पार पाडण्यासाठी सक्षम दृष्टिकोनाची आ ण सुस्पष्ट आकलनीय वाचनाची आवश्यकता असते. शक्षकांच्या ठायी तर परस्पर सन्मानित कला, अध्यात्मिक जगात प्रवेश करण्याची क्षमता, भाषा प्रवाहीतता, भावनांच्या भाषेचे आकलन व तिची मशागत, प्रभावी आंतर वैयक्तिक आंतर क्रया हे सर्व मानसशास्त्रीय प्र शक्षणाच्या माध्यमाद्वारे होणे आवश्यक आहे. प्रभावी संप्रेषण संवादाचे हस्तांतरण, चन्हप्रणाली, नैस र्गक ध्वनीभाषा, ध्वन्यात्मक चन्हे, शाब्दिक आ ण भा षक वस्तारत्याचा अर्थ, वस्तार व उपयोग इ.चा प्रभावी वापर हा सुसंवादाच्या दृष्टीने व्यापक स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

संवादक, संदेश, चॅनेल, प्रेषक, कार्यकर्ता इ. पाच घटकांच्या माध्यमातून मौ खक, ल खत स्वरूपात वस्तारत गेली तर, आज प्रभावी संवादा अभावी निर्माण झालेल्या संप्रेषणाला प्रभावी गतिशीलता, मूल्या भमुखता, प्रतिमानि र्मती, समायोजन क्षमता इ. सारखे मानदंड प्राप्त होतील. या साठी सध्या शालेय शक्षणात मराठी-इंग्लिश अशा भाषां मध्ये अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला असून मुलांना Good Touch & Bad Touch अशा प्रकारचे शक्षण दिले जात आहे. जेणेकरून मुलांमध्ये व शष्ट वयात योग्य संप्रेषण प्रक्रीये सोबत भीती,दडपण, चंता या सारख्या नकारात्मक भावनाना सामोरे जावे लागणार नाही.

४) आकलनातील फरकांमुळे संघर्ष -

आकलन म्हणजे समजणे होय. आकलन - आठवण - साठवण या त्रिकुटांमधील आकलन ही पहिली पायरी आहे. जी शक्षण क्षेत्राला १००%यश प्राप्त करून देते, यासाठी आकलनाचा पाया भक्कम हवा, आकलनाचा टप्पा पूर्ण केल्या शवाय शैक्ष णक उदिद्ष्ट्ये साध्य होत नाहीत. म्हणून शालेय वषयांच्या मुलभूत कौशल्यांसोबत अनेक Memory Techniques चा वापर करून अध्ययन - अध्यापन प्र क्रया पूर्ण करावी. शक्षण प्र क्रयेचे यश हे केवळ बुदिधमत्तेवर अवलंबून नसून आकलनावर अवलंबून आहे. आकलन व्यवस्थित झाले की अभ्यासाचे दडपण वाटत नाही. अध्ययन वषयक समस्या निर्माण होत नाहीत. यासाठी निरीक्षण व स्मरण कौशल्यांचा वकास केला असता आकलन चांगले होते.

आज अध्ययन, अध्यापनात फक्त मजकूर, माहिती देणे यावर भर दिल्याने शैक्ष णक उदिदष्ट्ये साध्य होत नाहीत. तर यासाठी आकलन प्र क्रयेतील धारणात्मक आ ण ज्ञानात्मक सामग्री संदर्भातील अचूक संकल्पना या फार महत्त्वाच्या असतात. अध्ययन - अध्यापन, ज्ञान, संप्रेषण, भाषाकौशल्ये, ग णत कौशल्ये, परस्पर संवाद, मूल्यात्मक जाणीवा या अचूकपणे स्वीकारल्या गेल्या नाहीत तर आकलन वषयक संघर्ष निर्माण होतो. म्हणूनच सर्वसाधारण वद्यार्थी, गतिमंद, अंध, दृष्टिदोष, उच्चारदोष, दिव्यांग तसेच अपंग वद्यार्थी यांच्यामध्ये निर्माण झालेल्या न्यूनगंडामुळे व आंतर वैयक्तिक धारणा न झाल्याने आकलन वषयक समस्या निर्माण होतात. या शवाय शक्षकांमध्ये वषयज्ञान मर्यादा, संप्रेषण व अध्यापन कौशल्याचा अभाव इ. मुळे संकल्पनात्मक ज्ञानाचे आकलन न झाल्याने संघर्ष निर्माण होतो.

५)भू मकेच्या अपेक्षांमुळे संघर्ष -

भू मका म्हणजे एखाद्या व शष्ट परिस्थितीत एखाद्या व्यक्तीचा व्यवहार होय. शैक्ष णक क्षेत्राद्वारे सामाजिक, राजकीय, वैचारिक आ ण इतर क्षेत्रांचा अ धक व्यापक पद्धतीने वकास करण्यासाठी वद्यार्थी, शक्षक, पालक, व्यवस्थापक, मुख्याध्यापक, संचालक, शक्षण क्षेत्रातील सर्व अ धकारी तसेच अध्यापकेत्तर सदस्य यांची भू मका, क्रयाकलाप, संप्रेषण हे अंतर क्रयात्मक संबंधांचे प्रतिनिधीत्व निर्धारित करते. हे संबंध १) सामाजिक समुदायाच्या स्तरावर २) क्रयाकलापातील गुंतलेल्या गटावर ३) गटातील लोकांच्या परस्पर संबंधांच्या पातळीवर वक सत होतात. वरील घटकांतर्गत येणार्या मानवी

भू मकेचे यश व शक्षण क्षेत्राचे फ लत हेप्रत्येक भू मकेवर अवलंबून असते. ही भू मका धारणात्मक प्र क्रया, संज्ञानात्मक माहिती, भावनिक वर्तणूक, सकारात्मक आ ण नकारात्मक भावनिक अवस्था, वरोधाभासी अवस्था, भावनिक संवेदनशीलता यासारख्या आंतरवैयक्तिक परस्पर आंतर क्रयांवर आधारित असावी .

शक्षण प्र क्रयेत बालगटातील मुलांपासून ते पदवीधर वद्यार्थी व शक्षक - पालक आ ण अन्य कार्यकारी सदस्य यांच्या भू मका आज म्हणाव्या तेवढ्या वक सत नाहीत. यासाठी प्रत्येकाची भू मका मौ खक व व्यवहारात्मक दृष्टिकोनातून प्रभावी असायला हवी. मानसशास्त्राची मुलभूत श्रेणी म्हणून मुलांच्या भावनांना अ धक महत्त्व देऊन शक्षणाचा पाया हा भावनात्मकदृष्ट्या सक्षम करायला हवा .

आज प्रत्येक भू मकेअंतर्गत शैक्ष णक तत्त्वांच्या साराचे आकलन, मानसशास्त्रीय ज्ञान प्रणालीचे योग्य वश्लेषण होत नसल्याने शक्षण क्षेत्रातील उदिद्ष्ट्ये आ ण इष्टतम उदिद्ष्ट्ये समजून घेऊन आज भू मका बदलणे गरजेचे आहे.

कल्याण -

शक्षण क्षेत्रात मानसतज्ञांनी अधयन - अध्यापनाशी संबं धत अनेक प्रयोग केले आहेत. शैक्ष णक क्षेत्रातील संघर्ष कमी करण्यासाठी अनेक कल्याणकारी योजना आखण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय शैक्ष णक धोरणामध्ये 'सर्वांसाठी शक्षण' ही कल्पना मान्य करण्यात आली. त्यामुळे केवळ सामान्य मुलेच नव्हे तर वशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचाही वचार करण्यात येऊ लागला आहे . अंध वद्यार्थी, मूकबधीर वद्यार्थी, अस्थिव्यंग असणारे वद्यार्थी, मान सकदृष्ट्या अपंग वद्यार्थी, अध्ययन अकार्यक्षम वद्यार्थी या सर्वप्रकारच्या वद्यार्थ्यांच्या समस्यांचा व त्यांच्या अध्ययन - अध्यापनाचा वचार केला गेला आहे . अलीकडे बौदिधक क्षमता (IQ) सोबतच भावनिक बुदिधमत्ता (EQ), कृत्रिम बुदिधमत्ता (AQ), सामाजिक बुदिधमत्ता (SQ), आ ण धा र्मक बुदिधमत्ता (RQ) ह्या संकल्पना वक सत होत आहेत. भावनिक बुदिधमत्तेची संकल्पना व तिचे महत्त्व, ज्ञानात्मक बुदिधमत्तेपेक्षा भावनिक बुदिधमत्ता कशी वेगळी आहे या वषयी चर्चा केलेली आहे. इतकेच नव्हे तर भावनिक बुदिधमत्ता वक सत करण्यासाठी जर प्र शक्षण कार्यक्रम आयोजित करावयाचा असेल तर त्यासाठी कोणत्या बाबी वचारात घेतल्या पाहिजेत याचे मार्गदर्शन उपलब्ध आहे.

या शवाय बालकांच्या वर्तनाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्यासाठी प्रायो गक पद्धती, सर्वेक्षण पद्धती, जीवन वृत्तांत पद्धती, मनो वश्लेषण पद्धती, आत्मनिरीक्षण, बाह्यनिरीक्षण, सामान्य निरीक्षण, जीवन वृत्तांत इत्यादी अनेक पद्धतींद्वारे मानवीय घटकांचे निरीक्षण करून वर्तन समस्या म्हणून कल्याणकारी योजनांची आखणी होऊ शकते. या शवाय मनो वश्लेषण, रोगनिदान, संख्यामान, तुलनात्मक, भेददर्शन, वकासात्मक उपक्रम यासारख्या वर्तन पद्धतींचा अभ्यास व मुलांच्या भावनात्मक प्रति क्रयांचा अभ्यास करून व्यक्तीसमस्या जाणून घेऊनव्यक्तींच्या भावना व बाह्यवर्तन,मेंदूची रचना व कार्य यांचा संबंध मुलांच्या अध्ययनाशी कसा आहे,याचा अभ्यास करून शक्षण क्षेत्रातील मानवीय घटकांच्या उत्थानासाठी कल्याणकारी भू मका शक्षण क्षेत्राद्वारा राब वल्या जाऊ शकतात.

निष्कर्ष -

वरील ववेचनावरून असे लक्षात येते की, आज कुटुंब पद्धती आ ण शक्षण पद्धती या दोन्हींच्या ठायी मुलांच्या भावनिक बुदिधमत्तेवर फार कमी प्रमाणात काम होत असल्याने संघर्षाचे अनेक स्रोत निर्माण झाले आहेत. आज धर्मग्रंथ शकवण्याची वेळ आमच्यावर आली आहे. जी की आमच्या संस्कृतीचा, आचरणाचा, भावनिक समायोजनाची मुख्य पाया आहे . पण आज धर्मग्रंथांकडे साहित्याचा एक भाग म्हणून आ ण व शष्ट धर्माची सांकेतिक ओळख म्हणून पाहिले जात आहे. यामुळे संयुक्त कुटुंब स्तरावर शालेय स्तरावर होणारे संस्कार ही आजच्या वभक्त कुटुंब पद्धतीचा एक टास्क बनला आहे. त्यामुळे त्याचा सांस्कृतिक, भावनिक, मानवीय, वैश्विक स्तरावरील दृष्टिकोन म्हणावा तेवढा वस्तारताना दिसत नाही. यासोबतच गुगलवरून मळणारी माहिती प्रमा णत आहे की नाही याबाबत ज्ञानप्राप्तीचा घटक हा संदिग्ध आहे. त्यामुळे प्रमाण माहिती प्राप्त न होता अप्रमा णत माहितीचा आधार घेऊन ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या जात आहेत. ज्यात सोशल म डया, स्क्रीनचा वाढता वेळ यामुळे मान सक संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होताना दिसते.

तात्पर्य -

शक्षण क्षेत्रात प्रत्येक मानवी घकाच्या भावनांचे, क्षमतांचे, कौशल्यांचे, मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून कार्यान्वयन करून संशोधनात्मक पुनर्रचना केली असता शैक्ष णक संघर्षाची तीव्रता कमी होईल.

संदर्भ ग्रंथ -

१) शैक्ष णक व प्रायो गक मानसशास्त्र - डॉ. ह. ना. जगताप - नित्यनूतन प्रकाशन

२) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शक्षण - डॉ. सुरेश करंदीकर - फडके प्रकाशन

३) ववेकी पालकत्व - डॉ. अंजली जोशी - शब्द प्रकाशन

४) जावे भावनांच्या गावा - डॉ. संदीप केळकर - राजहंस प्रकाशन

५) मी आ ण माझे वर्तन - डॉ. मेधा कुमठेकर, डॉ. भारत देसाई - यशवंतराव चव्हाण मुक्त वद्यापीठ, ना शक.

६) शैक्ष णक व्यवस्थापन - डॉ. बाबानंदन पवार, डॉ. शंकरराव सुपारे - यशवंतराव चव्हाण मुक्त वद्यापीठ, ना शक

७) राष्ट्रीय शैक्ष णक धोरण - २०२०- मानव संसाधन वकास मंत्रालय

८) शर्यत शक्षणाची - व्ही.रघुनाथन - रोहन प्रकाशन